

HÜQUQ**UOT 321(091); 34(091)****RUSİYA İMPERİYASININ HÖKMRANLIĞI DÖVRÜNDƏ ŞİMALI AZƏRBAYCANDA HƏYATA KEÇİRİLƏN AQRAR SİYASƏTİN VƏ KƏNDLİ İSLAHATLARININ HÜQUQİ SƏCİYYƏSİ****X.C.İSMAYILOV***Bakı Dövlət Univeristeyi**xayyam-ismail@mail.ru*

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra burada sosial-iqtisadi həyatda baş verən islahat xarakterli dəyişikliklərin öyrənilməsi və araşdırılması günümüzdə bu sahədə baş verən proseslərin mahiyyətinə dərinlən nəzər salmaq baxımından olduqca aktualdır və mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə XIX əsrdə Rusiya imperiyasının hökmranlığının ilk dövrlərindən başlayaraq Azərbaycanda həyata keçirilən aqrar siyasətin və kəndli islahatlarının həmin dövrdə cəmiyyətin sosial-siyasi, iqtisadi və hüquqi həyatının müxtəlif sahələrində aparılan islahatlaşma prosesindəki spesifikliyi açılib göstərilir. Problemin araşdırılmasında əsas məqsəd mövcud mənbələrlə yanaşı, bir çox arxiv materiallarına da diqqət yetirilməsi, əvvəllərdə bu problemlə əlaqədar ortaya qoyulmuş tarixi-hüquqi yanaşmaların da nəzərə alınması ilə ümumiləşdirilmələrin və yeni dəyərləndirmələrin aparılmasıdır.

Açar sözlər: aqrar siyasət, kəndli islahatları, hüquqi aktlar, inzibati və hüquqi sistem, kəndlilərin torpaq quruluşu haqqında əsasnamə, bərişiq münsifi, mərzləşdirmə, hərracla torpaq icarəsi, şəxsi asılılığın ləğvi.

Rusiya-İran və Rusiya Türkiyə müharibələrinin nəticəsi olaraq bağlanılan 1813-cü il Gülüstan, 1828-ci il Türkmənçay və 1829-cu il Ədirnə müqavilələri Azərbaycan ərazilərinin məlum bölgüsünə gətirib çıxardı. Rusiyanın tərkibinə qatılan Şimali Azərbaycanda inzibati və hüquqi sistemin dəyişdirilməsi ilə yanaşı, sosial-iqtisadi sferada da köklü dəyişikliklər baş verdi ki, bu da ilk növbədə Rusiyanın imperiya maraqları nəzərə alınmaqla həyata keçirilirdi.

Həmin dövrdə Azərbaycanda aqrar münasibətlər sferasında, eləcə də kəndlilərin hüquqi vəziyyətində əvvəlki dövrün, yəni xanlıqlar dövrünün müəyyən elementləri qalmaqda idi. Torpaq mülkiyyətinin başlıca formaları

olan xəzinə-divan torpaqları və xüsusi sahibkar torpaqları ilə yanaşı, digər formalar da, yəni tiyul, mülk, mülki-xalisə və vəqf torpaq sahibliyi də öz mövcudiyətini davam etdirirdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz və Azərbaycanın istilasını rəsmiləşdirən müqavilələrin bağlanması ərafəsində əvvəllər xanlara, əmlakları müsadirə olunmuş bəylərə məxsus olan böyük torpaq sahələri, həmçinin kəndlilərin icmalıyla istifadə etdikləri torpaqlar imperiyanın hakim dairələri tərəfindən ələ keçirilmiş və Rusiya xəzinəsinin sərəncamına verilmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, tiyul torpaqlarının bağışlanılmasının əvvəllər mövcud olmuş qaydası işğal dövründə də qorunub saxlanılmışdı. Azərbaycan ərazilərinin istilasının ilk dövrlərindən başlayaraq tiyul torpaqlarının bəxşiş olaraq feodalların əlində saxlanması üçün onların yeni hakimiyyətə sədaqətlərinin, hərbi və digər xidmətlərinin olması başlıca səbəb qismində çıxış edirdi. Komendant üsuli-idarəsi zamanı belə hüquq, yəni tiyulların yerli feodalların ixtiyarında saxlanması ilə bağlı müvafiq qərarın verilməsi hüququ Azərbaycan əyalətlərinin, dairə və distansiyalarının başında duran və çar zabidlərinin içərisindən təyin olunan komendantlara məxsus idi. Mənbələrdən də məlum olduğu kimi, feodalların ömürlük istifadəsində və sahibliyində olan tiyul torpaqlarının onun sahibi tərəfindən satılması, bağışlanması və ya digər formada özgəninkiləşdirilməsi qadağan edilirdi. Yalnız həmin torpaqdan istifadə edən şəxsin hüquqi varisinin çar imperiyası qarşısında müəyyən xidmətlərə malik olduğu halda irsən ona keçə bilərdi. Buradan belə çıxır ki, əvvəllərdən şərti xarakterə malik olan tiyul torpaq sahibliyi ilə bağlı tam sərəncam vermək hüququ yeni hakimiyyət təmsilçilərinin müstəsna səlahiyyətlərinə aid idi.

Mülklərə, mülki-xalisələrə və vəqf torpaq sahibliyinə münasibətdə qaydalar əvvəlki kimi saxlanılırdı. Bununla belə, demək lazımdır ki, xüsusi torpaq mülkiyyətinin ümumi çəkisində vəqf torpaqlarının, yəni məscidlərin, vənglərin, din xadimlərinin mülkiyyətində olan mənqul (daşınan) və qeyri-mənqul əmlakdan (həmçinin də torpaqdan) ibarət olan torpaqların cüzi olduğu müşahidə olunurdu. Lakin Şuşa şəhərindəki məscidlərin şəhər ətrafındakı, eləcə də Bibiheybət şeyxlərinin Bakı yaxınlığındakı iri torpaq sahələrinin də vəqfə aid edilməsi ilə bağlı faktlara rast gəlinir (19, 28). Bu torpaqların da hüquqi rejimində mövcud olan vəziyyət çar hakimiyyət dairələrinin ruhanilərə münasibətdə yürütdüyü siyasətlə uzlaşırdı.

Ümumiyyətlə götürdükdə, bu dövrdə çarizmin Azərbaycandakı aqrar siyasətini bir neçə mərhələyə ayırmaq olar. Birinci mərhələ Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən zəbt olunmasının başa çatmasına qədərki dövrü, ikinci mərhələ 1828-ci ildən başlayaraq XIX əsrin 60-cı illərindək olan dövrü, üçüncü mərhələ isə XIX yüzilliyin 60-cı illərindən başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrü əhatə edir. İşğal prosesinin ilk çağlarından

etibarən imperiyanın aqrar siyasəti onun özünün sosial mahiyyətindən irəli gələn mülkədar hökmranlığından bir alət kimi istifadə etməsində, sosial da-yaq olaraq yerli feodallara və din xadimlərinə arxalanmasında özünü ifadə edirdi.

Bununla belə, Rusiya imperiyası Azərbaycanın hakim sinfinin nümayəndələrini özünə sədaqətlə qulluq göstərməyə vadar etmək üçün onlara münasibətdə iqtisadi və siyasi təsir vasitələrindən geniş istifadə etmək qərarına gəlmişdi. Bu məqsədlə mərkəzi hakimiyyət yerli feodalların torpaq sahibliyinin hüquqi baxımdan sənədləşdirilməməsini əlində əsas götürmüş və Azərbaycan feodal münasibətlərinin o qədər də inkişaf etmədiyini, tiyuldar bəylərin istifadə etdikləri torpaqların onlara məxsus olmadığını, bu baxımdan da onların həmin torpaqların sahibi deyil, yalnız bir növ «idarəçiləri» olduqlarını və buna görə də bu torpaqlarda məskunlaşan kəndlilərin tiyul istifadəçiləri olan bəylərin xeyrinə müəyyən mükəlləfiyyətləri icra etmək məcburiyyətində qaldıqları ilə bağlı mövqe ortaya qoymuşdu.

Belə yanaşma tiyul torpaqlarının, eləcə də bəzi mülklərin «etibarsız» hesab olunan bəylərdən müsadirə olunaraq xəzinənin sərəncamına keçməsinə və «sədaqətli» olan feodallara həmin torpaqların «müvəqqəti idarəçiliyə» verilməsinə zəmin yaratmışdı. 1818-ci il Əsasnaməsində yer alan bu aqrar siyasət böyük narazılıqlar doğurduğundan çar hökuməti 1830-cu ildə verdiyi reskriptlə yerli feodallarla öz itifaqını gücləndirmək məqsədilə onlara tiyul hüququnda torpaqların paylanılmasını müəyyən etdi. Lakin bir qədər sonra 1841-ci ildə qəbul edilən yeni qanun Azərbaycanın bəzi bölgələrində, əsasən də Qazax və Şəmsəddil distansiyalarında yerli ağaların torpaq sahələrinin müsadirəsinin hüququ əsasını qoydu ki, bu da yerli feodallar arasında hökumətə qarşı narazılığı daha da gücləndirmiş oldu. Çarizm tərəfindən güdülən məqsəd, yəni bu torpaqlara rus zadəganlarının köçürülməsi siyasəti uğurla nəticələnmədi.

Mərkəzi vilayətlərin zadəgan əsilli nümayəndələrinin buralara köçməkdən imtina etməsindən sonra yerli feodallarla mərkəzi hakimiyyət arasında yaranan ixtilafları yoluna qoymaq və onlarla ittifaqı möhkəmləndirmək məqsədilə 1846-cı ilin 6 dekabrında aqrar münasibətlər sahəsində yeni hüquqi qaydaları nəzərdə tutan reskript (27, № 20672) verildi. Həmin aktla yerli bəylər əvvəllər onların ixtiyarında olan bütün mülklərin və tiyul torpaqlarının irsi mülkiyyətçilərinə çevrildilər. Mərkəzi quberniyalarda olduğu kimi, Azərbaycanda da mülkədarlar ümumi qanunlara uyğun olaraq öz torpaqları üzərində tam sərəncam vermək hüququna malik oldular. Lakin bu torpaqların alqı-satqısı zamanı belə bir şərt irəli sürülürdü ki, mülklər yalnız ali müsəlman silkinə mənsub olan və ya imperiyanın ümumi qanunlarına görə məsun mülklərə sahiblik etmək üçün zəruri keyfiyyətlərə malik olan şəxslərin əlinə keçə bilər. Bu isə çarizmin silki hüquqları daha da möhkəm-

ləndirmək məqsədindən irəli gəlirdi.

1846-cı il qanunu bəylərin və ağaların öz torpaqları üzərində sərbəst sərəncam vermək hüququnu təsbitləməklə, torpağın əmtəəyə çevrilməsinə imkan yaratsa da, Azərbaycanın quberniya və qəzalarında feodal torpaq mülkiyyəti hələ ki kapitalist torpaq mülkiyyətinə çevrilə bilmədi. Belə ki, torpaq sahələrinin özəlləşdirilməsi hüququ onların yalnız hakim feodal silkinin əlində cəmləşdirilməsinə yönəldilmişdi və məhdudlaşmalar da bununla bağlı idi. Qanunun mühüm cəhəti tiyul torpaq sahibliyinin mülki torpaq sahibliyi ilə eyniləşdirilməsi və keçmiş tiyuldarların torpaq üzərindəki mülkiyyətçilik hüquqlarının miqyasının genişləndirilməsi idi. Qanunda öz əksini tapmış müddəalardan biri də müvəqqəti və ömürlük istifadə üçün torpaq verilmiş şəxslərin xidmətləri nəzərə alınaraq bu şəxslərdən kimlərin nəslə sahibliyində təsdiq edilməsi, kimlərin isə müvəqqəti istifadəsində saxlanması barədə Qafqaz rəhbərliyinin dövlət başçısına təqdimat verilməsinin müəyyən edilməsi idi.

Reskriptdə, həmçinin torpaq üzərində sahibliklə bağlı mülkədarlarla dövlət arasında ortaya çıxan mübahisəli halların həlli ilə əlaqədar idi. Belə ki, işğal nəticəsində dövlətin sərəncamına keçmiş xeyli torpaq sahələrinin hüdudlarının dəqiq müəyyənləşdirilməməsi nəticəsində feodalların bu torpaqların müəyyən hissəsinin ələ keçirilməsi hallarına rast gəlinirdi. Buna görə də, həmin məsələlərlə bağlı mübahisələr yarandıqla dövlət mənafeyinin qorunması əsas götürülürdü. Həmin mübahisələr ümumi əsaslar üzrə məhkəmə orqanlarında baxılıb həll edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Həmin qanunla əvvəllər iki qrupa bölünən feodal asılı kəndlilərin - xəzinə, yəni dövlət kəndliləri və xüsusi sahibkar kəndlilərinin hüquqi vəziyyətində müəyyən dəyişikliklər edildi. Belə ki, xüsusi sahibkar kəndliləri formal olaraq dövlət kəndliləri dərəcəsinə şamil edildilər. Onu da qeyd edək ki, XIX yüzilliyin ortalarında Azərbaycanın qəzalarında məskunlaşan kəndlilərin xeyli hissəsi, yəni 68,4 faizi dövlət kəndlilərinə aid idi (8, 88). Dövlət kəndlilərinin inzibati təbəçiliyi Dövlət Əmlakı Nazirliyinə verilmişdi (18, v.242). Əsasən rəiyyətlərdən ibarət olan (onların tərkibinə rəncbərlər də daxil idi) və icma hüdudlarında yaşayan dövlət kəndliləri dövlətə məxsus pay torpaqlarını özlərinin istehsal vasitələri ilə əkib becərdilər.

Sahibkar kəndliləri dövlət kəndlilərinə nisbətən daha çox istismara məruz qalırdılar, yəni həm mülkədarlar, həm də xəzinə (dövlət) tərəfindən istismar edilirdilər. Belə ki, onlar ildə xəzinəyə hər ailə üzrə 2 manat pul verir, poçt və odun mükəlləfiyyəti olaraq xəzinə kəndliləri kimi müəyyən məbləğ pul ödəyir və başqa işləri yerinə yetirməli olurdular (16, 472-474).

İlk vaxtlarda sahibkar kəndlilərinin hüquqi vəziyyətindən danışarkən həmin kəndlilərin köçmə hüququna daha çox toxunulurdu. Azərbaycanın bir çox qəzaları içərisində yalnız Şəkiddə sahibkar kəndlilərin bəzi hallarda köç-

mə hüququna malik olduğu mənbələrdə qeyd edilirdi: "Bəyin kəndlini sıxışdırdığı təqdirdə o başqa yerə köçmək ixtiyarına malik olur, əks halda bəy kəndlilərinə çoxdan bəri torpaqlarında sakin olduqları sahibkarlarını tərk etməyə icazə verməzdilər" (16, 473).

1846-cı il qanununun məzmununda əvvəllər rəiyyət, rəncbər və s. adlandırılan kəndlilərin ümumi adı, yəni «mülkədar tabeli» kəndli adı ortaya çıxdı. Torpaqlardan istifadə müqabilində onların mülkədarların xeyrinə müxtəlif mükəlləfiyyətlər yerinə yetirmələri nəzərdə tutulurdu. Həmin kəndlilərin üzərində polis nəzarətinin həyata keçirilməsi hüququ mülkədarlara verilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qanunda mülkədarların xeyrinə yerinə yetirilməli olan mükəlləfiyyətlər torpaqlardan istifadə müqabilində haqq kimi təqdim olunsa da, əslində həmin mükəlləfiyyətlərin məcmusu torpaq rentasını özündə ehtiva edirdi.

1847-ci ilin 20 aprel və 28 dekabr tarixli «Kəndli əsasnamələri» (bu əsasnamələrdən birincisi Şamaxı və Dərbənd quberniyalarının bəy kəndlilərinə, ikinci isə Yelizavetpol (Gəncə) qəzasının Qazax və Şəmşəddil nahiyələrində yaşayan kəndlilərə aid idi) torpaq sahibləri ilə kəndlilər arasındakı münasibətlərinin, eləcə də sahibkar kəndlilərinin hüquqi vəziyyətinin tənzimlənməsini əks etdirirdi. Torpaq mülkiyyətçilərinin üzərinə 15 yaşından yuxarı kişi cinsindən olan hər bir kəndlini əkinçilik və heyvandarlıq üçün yararlı olan 5 desyatinlik pay torpağı ilə təmin etmək vəzifəsini qoyan əsasnamələr kəndlini torpaqla təmin etməkdə əsas məqsəd olaraq dövlətin mənafeyini, dövlət və torpaq sahibləri üçün rentanın toplanılmasının təmin olunmasını nəzərdə tuturdu. Həmin dövrə sahibkar kəndlilərinin istifadə etdikləri torpağın həcmi olduqca aşağı idi. Bununla belə, həmin qaydanın realizəsi məqsədilə hər hansı mexanizmin qanunda nəzərdə tutulmaması, yəni kəndlilərin həmin həcmdə pay torpağı ilə təmin olunması üçün torpaq mülkiyyətçilərini bu tələbi yerinə yetirməyə məcbur edəcək hər hansı normanı müəyyən etmirdi. Digər tərəfdən, kəndlilərin yerinə yetirməli olduğu mükəlləfiyyətlərin həcmi ilə pay torpağının sahəsi arasında hər hansı bir bağlılıq olmadığından kəndlinin pay torpağının artırılmasına və qanunla müəyyən edilmiş ölçüdə onlara pay torpağı ayırmaqda sahibkar maraqlı deyildi. Bu baxımdan da torpaq mülkiyyətçiləri onlara məxsus olan torpaq ərazilərinin əvvəlki kimi icarəyə verməkdə davam edirdilər. Bu isə həmin qanunların müvafiq müddəasının reallaşdırılmasına imkan verməmiş və həmin müddəa kağız üzərində qalmışdı.

Əsasnamələrdə vergi və mükəlləfiyyətlər haqqında geniş danışılır və bu məsələlərin təfərrüatlı şəkildə izahını verirdi. Belə ki, kəndlinin əmək alətləri, vasitələri, qoşqu heyvanı hesabına torpağın əkilib becərilməsi şərti ilə əldə olunan məhsulun 1/10 hissəsi malcəhət şəklində əsasən də natural məhsul formasında mülkədarlara verməli idi. Digər məhsulla yığılan ver-

gilər də məcəhətin tərkibinə daxil edildiyindən bu verginin tutulmasında müəyyən mənada azalmanı müşahidə etmək olar. Qanunda kəndlilərin mülkədarın əmək alətlərindən, toxumundan və qoşqu heyvanından istifadə etməklə torpağı əkib-becərdiyi halda məhsulun 1/5 hissəsini torpaq sahibinə vermələri nəzərdə tutulurdu. Əsasnamədə nəzərdə tutulmuş pay torpağı mülkədar tərəfindən onlara verildiyi halda belə istehsal vasitələrinə malik olmadığı təqdirdə kəndlilər bu vasitələri əldə etmək və öz pay torpağını becərmək üçün yenə də torpaq sahibinə müraciət etmək məcburiyyətində qalırdılar ki, bu da kəndlilərin feodallardan asılı vəziyyətdə qalmalarının davam etməsinə gətirib çıxarırdı.

Qanunla müəyyən edilən məsələlərdən biri də məhsulun yığımından sonra üç gün ərzində kəndli tərəfindən mülkədara çatacaq payı göndərməklə bağlı müddəa idi. Burada müəyyən istisnaya da yol verilirdi, yəni məhsul yığılan yer feodal malikanəsindən 50 verstdən artıq məsafədə yerləşdiyi halda bu müddət 15 günədək uzadılırdı. Məhsul vergiyi ilə yanaşı, «Əsasnamə»də bəylərin xeyrinə kəndlilər tərəfindən yerinə yetirilməli olan icbari renta da müəyyənləşdirilirdi. İcbari renta Azərbaycanda əvvəlki dövrlərdə də mövcud olmuşdu. Lakin adı çəkilən qanun onun çərçivələrini dəqiq şəkildə müəyyənləşdirirdi. Belə ki, burada hər kəndli ailəsinin üzərinə öz əmək alətləri və işçi heyvanı ilə birlikdə bəylərin tələbi ilə onların təsərrüfatında işləmək üçün bir işçi ayırmaq öhdəliyi nəzərdə tutulmuşdu. Biyar adlandırılan bu mükəlləfiyyət il ərzində 18 gündən az olmayaraq müəyyən edilirdi. Eyni zamanda kəndlilər bütün ailələri və bütövlükdə icma ilə birlikdə ildə iki gün olmaqla torpaq sahibinin xeyrinə əvrəz adlanan mükəlləfiyyəti daşımalı, pulsuz olaraq mülkədarın göstərişi əsasında təsərrüfatın müxtəlif sahələrində, həmçinin də suvarma işlərində çalışmalı idilər.

Mülkədarların torpaqlarında öz mal-qarasının otarılması müqabilində maldarlıqla məşğul olan kəndlilər məbləği dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilməmiş çöpbaşı adlanan vergi ödəməli idilər. Bu vergi ilə yanaşı, hər ailə gümüş pulla 4 rubl məbləğində pul vergisi də ödəyirdilər. Bundan başqa, qanunla feodalların təsərrüfatında çalışması üçün hər 10 həyətdən 1 kişi, hər 15 həyətdən 1 qadın olmaq etibarilə nökrələrin verilməsi müəyyən edilmişdi. Sonradan baş verən narazılıqlar qadın nökrələrin verilməsi qaydasının ləğvinə gətirib çıxarmışdı.

Qanunla torpaq sahibləri kəndlilərin üzərində polis nəzarətinə, eləcə də məhdud məhkəmə hakimiyyətinə malik idilər. Onlar, həm də kəndlilər arasında baş verən mübahisəli halların kəndlilərin öz aralarından seçilmiş şəxslər tərəfindən araşdırılaraq çıxarılması və cinayət cəzasının tələb olunmadığı qərarları təsdiq etmək hüququna malik idilər. Eyni zamanda kəndlilər tərəfindən seçilən kəndxudaların təsdiq edilməsi hüququnun da sahibkarlara verilməsi sonuncuların özbaşınalığı üçün geniş şərait yaratmışdı.

Bir qədər sonra – 1861-ci ildə Rusiya imperiyasında kəndli islahatının həyata keçirilməsi və təhkimçilik hüququnun ləğvi nəticəsində imperiyanın mərkəzi quberniyalarında yaşayan kəndlilərə şəxsi azadlığın və öz əmlaklarından sərbəst surətdə istifadə etmək imkanı verdi. Cənubi Qafqazda, o cümlədən də Azərbaycan quberniyalarında yeni kəndli islahatlarının həyata keçirilməsi xeyli yubadıldı. Bununla belə, bütövlükdə imperiya ərazisində olduğu kimi, Azərbaycanda da kapitalist münasibətlərinin inkişafı feodal münasibətlərin ləğvini tələb edirdi. Azərbaycanda həmin dövrdə təhkimçilik hüququ olmadığından, kəndlilərin feodallardan şəxsi asılılığının aradan qaldırılması məsələsi müzakirə predmeti idi. Artıq bunun üçün müvafiq sosial şərait də yetişmişdi. Formalaşmaqda olan ziyalı təbəqələri feodal üsul-idarəsinin tənqidini ehtiva edən fikirlər səsləndirir, maarifçilik ideyaların yayır, insan azadlığı problemini ön plana çıxarırdılar. Digər tərəfdən, sosial-iqtisadi dəyişikliklərin baş verməsi, əkinçiliyin və ticarətin inkişaf etməsi ilə bəylərə kəndlilərin istismarının daha da güclənməsini müşahidə etmək olardı. Feodallar özləri də şəxsi əkinçiliyə daha çox meyl edir, kəndlilərin torpaq sahələrini bu məqsədlə ələ keçirir, vergilərin miqdarını və mükəlləfiyyətləri artırmağa çalışırdılar. Bu isə nəticə etibarilə kəndlilərin içərisində narazılığın artmasına və mütəmadi olaraq kəndli çıxışlarının baş verməsinə gətirib çıxarırdı.

Cənubi Qafqazda baş verən proseslər, kəndli üsyanları imperiya dairələrini bu diyarda da islahat keçirmək məcburiyyətində qoydu. İslahata hazırlıq 1866-cı ildə başlandı və iri şəhərlərdə müvəqqəti komissiyalar yaradıldı və onlara ali müsəlman silkinin şəxsi heyətini müəyyənləşdirmək həvalə edildi. Bu prosesdə müşahidə olunan bir cəhət də ondan ibarət idi ki, bir çox hallarda bəy nəslindən olmayan bəzi torpaq sahibləri də bəy silkinə daxil olmağa çalışırdılar. Nəticədə bəy komissiyalarında rüşvətخورluq, tərəfkeşlik münasibətləri geniş yayılmağa başlamışdı. Ali silkə mənsubluğun müəyyən edilməsi üçün seçki yolundan istifadə olunur və bu seçkilər hər bir qəzada ayrı-ayrılıqda ali silkə tərəfindən səsvermə yolu ilə keçirilirdi.

Görülən işlərin yekunu olaraq 1870-ci il mayın 14-də qəbul edilən və Cənubi Qafqazın beş quberniyasını əhatə edən yeni «Əsasnamə» (6, f.416, siy.3, iş.290, v.2) iki bölmədən ibarət idi. Bunlardan birincisi, «kəndlilərin torpaq məsələlərinin tənzim olunması haqqında ümumi əsasnamə», digəri isə «kəndli işləri üzrə təsis olunmuş idarələr haqqında qaydalar» adlanırdı. Qanunda kəndli islahatının başlıca məsələlərinin ümumi prinsiplərindən çıxış edilərək aşağıdakılar öz təsbitini tapırdı: 1) kəndlilərin torpaq sahələrindən hər cür şəxsi asılılıq münasibətləri dayandırılırdı; 2) kəndlilərin istifadəsində olan torpaqlar bəylərin, ağaların və məliklərin mülkiyyəti olaraq qalır və kəndlilərin daimi istifadəsinə verilir (28, 3-4). Şəxsi azadlığı əldə etməli olan kəndlilərin sayı quberniyalar üzrə müəyyənləşdirilmişdi. Nümu-

nə üçün deyək ki, bunlar Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasında 22032 həyəti və ya 70290 nəfəri, Bakı quberniyasında isə (Quba qəzası istisna olmaqla) 7797 həyəti və yaxud da 25 831 nəfəri əhatə edirdi (14, 64).

1870-ci il «Əsasnaməsi»nin kəndlilər üçün mühüm olan normalardan başlıcası onlara qanunun II bölməsinin 57-70-ci maddələrində əks etdirilən «özlərinin bütün pay torpaqlarından istifadə etməkdən» imtina etməklə bəy torpaqlarını maneəsiz tərk etmək, öz kənd icmasında qalmaq və yaxud başqasına keçmək hüququnun verilməsi idi. Doğrudur, kəndlilər torpaqsız da keçinə bilməzdilər. Bununla belə, onlar artıq həmin qanuna görə feodallardan şəxsi asılılıqda deyildilər, sonuncuların icbari tədbirlərinin təsirinə məruz qalmırdılar, yəni yalnız iqtisadi baxımdan asılılıqda idilər.

Kəndli islahatının əsas məsələlərindən biri torpaq məsələsi idi. Qanunda hələ də kəndlilərin istifadəsinə verilmiş pay torpaqları üzərində mülkiyyət hüququ bu torpaqların sahibləri olan mülkədarlara məxsusluğu qalırdı. Kəndlilər pay torpağını almaq hüququnu saxlayırdılar və sakin olduqları malikanələrdə pay torpaqları onların daimi istifadəsinə verilirdi. Onlar pay torpağının müqabilində sahibkarın xeyrinə məcəhət və ya bəhrə, eləcə də pul mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməyə borclu idilər. Qanunun 76-77-ci maddələrində həmin mükəlləfiyyətlərin məbləği göstərilir və 79-cu maddəyə əsasən onların ödənilməsi vaxtı kəndlilərlə torpaq sahibləri arasında qarşılıqlı razılıq əsasında müəyyənləşdirildikdən sonra nizamlaşdırılmasına qaydalarına daxil edilirdi. Mükəlləfiyyəti vaxtında ödəməyən kəndlidən torpaq sahibinin tələbi üzrə borcu kənd rəhbərliyi ayda hər manatdan bir qəpik hesabı ilə faiz tutulmaqla alaraq ona verməli idi.

1870-ci il kəndli islahatının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün başlıca şərt sahibkar kəndliləri tərəfindən pay torpaqlarının satınalma yolu ilə tam olaraq şəxsi mülkiyyətə keçməsi olmalı idi. Satınalma ilə əlaqədar müqavilə bağlandıqdan sonra kəndlilər formal olaraq mülkiyyətçi kateqoriyasına keçməli idilər. Bununla belə, pay torpaqlarının satın alınması və şəxsi mülkiyyətlərinə keçirilməsi üçün xəzinədən kəndlilərə vəsaitin ayrıldığı Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından fərqli olaraq, dövlət Azərbaycan quberniyalarında kəndlilərin öz torpaqlarını satın almalarına heç bir yardım göstərmədi. Digər tərəfdən, burada pay torpaqlarının məcburi olaraq satın alınması da nəzərdə tutulmurdu. Yəni kəndlilər yalnız öz vəsaitləri hesabına pay torpaqlarını könüllü olaraq satın ala bilərdilər. Hər kəndli heyəti üçün satın alınmalı olan torpağın maksimum həddi 15 desyatin, minimum həddi isə 7,5 desyatin müəyyən edilirdi. Pay torpaqlarının mülkiyyətə keçirilməsi üçün kəndlilər məcəhət və ya bəhrəni irəlicədən pula çevirməli idilər və müəyyən edilən pul mükəlləfiyyətləri ilə birlikdə (həm pul, həm də məhsulla ödədikləri mükəlləfiyyətlərin pulla qiymətinin) 6 faizlə kapitallaşdırılmalı idi.

Pay torpaqlarının satın alınması ilə bağlı kəndlilər barışıq münsifinə yazılı şəkildə müraciət etməli idilər. Barışıq münsifi yuxarıda göstərilən qaydada hesabladıqdan sonra müəyyən edilmiş ödənc məbləğinin kəndlilər tərəfindən ödənilmə vaxtını müəyyən edir və tərəflərə öz qərarını bildirdi. Bu məsələ ilə bağlı narazılıq yarandıqda tərəflərin, yəni mülkədar və kəndlinin kəndli məsələləri üzrə quberniya divanxanasına müraciət etmək hüququ da nəzərdə tutulurdu. Satınalma qiymətləri Azərbaycan quberniyalarında mərkəzi quberniyalarla müqayisədə xeyli yüksək idi. Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında kəndli özünün 1 desyatın pay torpağı üçün 12 manat 50 qəpikdən 45 manata, Naxçıvan qəzasında isə 17 manat 50 qəpikdən 53 manata kimi ödənc pulu verməli idi (15, 18-19). Yalnız imkanlı kəndlilər torpağı ödəncə ala bilirdilər. Əksər kəndlilər vəsaitlərinin olmaması üzündən öz pay torpaqlarını ödəncə satın almaq hüququndan məhrum idi.

Azərbaycanın əksər kəndliləri 1870-ci il islahatının təsir dairəsindən kənarda qalmışdılar. 1878-ci ilə aid bir sənəddə deyilir ki, kəndlilərə “öz torpaq paylarını satın almaq hüququ verən əsasnamənin uzun müddətdən bəri qüvvədə olmasına baxmayaraq cəmi 10 nəfər torpaq payını almağı arzu etdiyini bildirmişdi” (14, 226). Yalnız kəndli bankı təşkil edildikdən sonra torpağı satın almaq işində müəyyən irəliləyiş oldu. 1883-cü ildən başlayaraq 1914-cü ilə qədər Bakı quberniyasında iki kəndli şirkəti kəndli bankı vasitəsilə 3314 desyatın torpaq satın almışdı. Yelizavetpol quberniyasında isə bir kəndin əhalisi 1472, 5 kəndli şirkəti 2530, 67 kəndli ailəsi 2134 desyatın torpaq satın almışdı. Lakin kəndlilərin əksər hissəsi öz torpaq payını satın ala bilməmişdi və bu vəziyyət 1913-cü ilin əvvəlinə qədər davam etdi.

1870-ci ildə başlayan və xəzinə kəndlilərinə şamil edilməyən bu islahat ağır şərtlərlə həyata keçirilmişdi. Bununla belə, o, özünün məqsədinə də nail ola bilmədi. Belə ki, kənddə asılı münasibətlər tamamilə aradan qaldırılmadı və kəndlilərin mülkədarlar tərəfindən istismarı davam etdirildi. Azərbaycan sahibkar kəndlilərinin torpaqsızlaşması XX əsrin ikinci on illiyində daha da sürətləndi, torpaqsız kəndlilərin sayı xeyli artdı. Bu haqda Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Gəncə (Yelizavetpol) qəzası üzrə mülkədar torpaqlarının müsadirə edilməsi münasibətilə tərtib olunmuş aktlarda gətirilən dəlillər çox qiymətlidir və kəndlilərin nə dərəcədə müflisləşməsi barədə dolğun təsəvvür yaradır. Dövlət kəndliləri də özlərinin acınacaqlı vəziyyətlərinə görə sahibkar kəndlilərlə fərqlənmirdilər.

Beləliklə, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kəndlilərinin böyük əksəriyyəti torpaqla təmin olunmamışdı. Torpaqların çox hissəsi mülkədar-bəylərin və varlı kəndlilərin, qolçomaqların əlində toplanmışdı. Torpaqla təmin olunmamış kəndlilər özlərini və ailələrini saxlamaq üçün ya ağır şərtlərlə torpaq icarəyə götürməyə, ya da öz əməklərini satmağa məcbur olurdular. Həm dövlət kəndliləri, həm də sahibkar kəndliləri torpaq

sahələrinin azlığına baxmayaraq, çox ağır mükəlləfiyyət və vergilər icra edirdilər. Belə ki, mülkədar torpaqlarında yaşayan kəndlilər məhsulun 1/10 hissəsindən 1/2 hissəsinə qədərini təşkil edən malçəhət və ya bəhrə, qışlaqlarda heyvanları otarmaq üçün ot pulu, köçəri kəndlilər yaylaq üçün safalax pulu və s. verməli idilər.

Onu da deyək ki, bu dövrdə Azərbaycanda torpaqların paylaşdırılmasının ən geniş yayılmış üsulu kəndlinin əmlak vəziyyəti və buradan yaranan hər bir evin vergi ödəmə iqtidarlılığı üzrə aparılan paylaşdırılma idi. Azərbaycanın bir çox yerlərində bu üsul «tağar-çanaq», bəzi regionlarında isə «hampa-çərək» adlanırdı (24, 347). Bu üsulun tətbiqi müəyyən amillərlə, ilk növbədə əvvəlki dövrlərin inzibati idarəçiliyinin xüsusiyyətləri ilə bağlı idi. Belə ki, administrasiya icmalara tam özünüidarə sərbəstliyi vermiş, öz vəzifəsini onlardan birbaşa vergilərin tutulması ilə bitmiş hesab edirdi. Həmin vergilərin bölüşdürülməsi isə bütünlüklə icmaların özlərindən asılı idi. Vergilərin miqdarı çox olduğundan onların ödənişinin hər kəsin vəziyyətinə müvafiq surətdə bölüşdürülməsi zəruri sayılırdı. Buna isə ayrı-ayrı həyətlərin təsərrüfat avadanlığının vergi qoyuluşuna cəlb olunması əsas götürülməklə nail olmaq daha asan olurdu. Hər bir həyətdən ödənilən verginin həcmi həmin vergilərin ödənilməsi üçün kəndli həyətinin müvafiq vəsaitləri hasil etdiyi torpaq nadəllərinin həcmi ilə uzlaşmalı idi (24, 347). Bu hal heç bir şübhə yeri qoymadan Azərbaycanda kənd icmasının başlıca olaraq fiskalbiyar səciyyəsi daşdığı göstərir (4, 151-152).

Bu vəziyyət kənddə kapitalist münasibətlərin inkişafını, kəndlilərin təbəqələşməsinin sürətlənməsini, torpaqların varlı kəndlilər və qolçomaqların əlində cəmləşməsini sübut edir. Qolçomaqlar və bəylər kəndlilərin torpaqlarını müxtəlif yollarla zəbt edirdilər.

Eyni zamanda kənd idarəçiliyində də kəndlilərin rolu heçə endirilmişdi. Belə ki, 1866-cı ildən, yəni «Kəndli cəmiyyətləri haqqında əsasnamə»nin verilməsindən sonra icmaların idarəçiliyindən və ictimai işlərdə iştirakdan tamamilə kənarlaşdırıldılar və icmaların idarəçiliyi sırf silki səciyyə daşımağa başladı. «Kənar adamlar» özlərinin bütün maraqları ilə kəndli təbəqəsi ilə sıx bağlı olmalarına baxmayaraq, hüquqi cəhətdən onlar icmadan kənar vəziyyətə qoyuldular. Həm passiv, həm də aktiv seçki hüquqlarını itirdiklərindən, kənd vəzifəli şəxslərinin seçkilərində səsvermədən belə məhrum edildilər. İcmaların idarəçiliyi büsbütün kəndlilərin əlində cəmləşdirildi. İcma idarəçiliyinin yeni təşəkkülü icmanın ümumsilkiliyinə məhvedici zərbə endirdi. Digər tərəfdən, islahatdan sonrakı dövrdə kənd icmalarının taleyində mühüm rol oynayan kəndlilərin tərkibində parçalanma prosesi baş verirdi. İcma daxilində mübadilə sisteminin təsiri ilə ev sahibləri arasında əmlak fərqlərinin getdikcə artması, bu münasibətləri tədricən kapitalist münasibətlərinə çevirirdi. İcmanın təkində yoxsullaşan kasıbların

hesabına varlanan kənd burjuaziyası formalaşdı (4, 153).

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət kəndlilərinin istifadəsində olan torpaqların sərhədlərinin müəyyən olmaması onların torpaqlarının zəbt edilməsi işini asanlaşdırırdı. Ölkədə mərzləşdirmə işi aparılmadığından, hətta ayrı-ayrı kənd icmalarının istifadəsində olan torpaqların sərhədləri məlum deyildi. Bu hal kəndlilər və bütöv kəndlər arasında münaqişəyə, hətta qanlı toqquşmalara səbəb olurdu.

1861-ci il iyunun 29-da təsdiq olunmuş “Zaqafqaziya diyarının mərzləşdirilməsi haqqında əsasnamə”yə görə hər kənd icmasının bilavasitə istifadəsində olan torpaqlar həmin icma üçün ayrılmalı və torpaq sahəsinin sərhədi müəyyən edilməli idi (3, 254). Lakin bu qərar kağız üzərində qaldı və torpaqların mərzləşdirilməsi sahəsində heç bir iş görülmədi. Sonradan, 1887-ci il iyunun 2-də diyarın mərzləşdirilməsi ilə bağlı yeni bir əsasnamə verildi və bu qanun əvvəlkinə nisbətdə geriyə doğru atılmış bir addım idi. Belə ki, əgər 1861-ci il əsasnaməsinə görə ayrı-ayrı kənd icmaları arasında sərhəd müəyyənləşdirmək nəzərdə tutulurdusa, 1887-ci il əsasnaməsinə görə onlarla kəndin və xeyli dövlət torpaqlarının daxil olacağı dairələr təşkil etmək və onlar arasında sərhəd qoymaq nəzərdə tutulurdu. 1887-ci il əsasnaməsi mərzləşdirmə işini çox dolaşlıq hala saldı, onun qarşısını aldı. Torpaq üstündə münaqişələrin sayı, kəndlilərin narazılığı daha da artdı (3, 254-255).

1896-cı ildə dövlət kəndlilərinin torpaq məsələsi haqqında yeni qanun layihəsi hazırlamaq üçün xüsusi bir komissiya təşkil edildi. Bu komissiya 1884-1887-ci illərdə Zaqafqaziya dövlət kəndlilərinin iqtisadi məişətinin tədqiqi nəticəsində əldə edilmiş materialları öz işi üçün əsas götürdü. Lakin torpaq məsələsi haqqında yeni qanun layihəsi hazırlamaq məsələsi böyük çətinliklərə rast gəldi. Belə ki, bu məsələni həll etməzdən qabaq mərzləşdirmə işinə başlamaq, ayrı-ayrı kənd icmaları və sahibkarların ixtiyarında olan torpaqların sərhədlərini müəyyən etmək lazım idi. Bu məqsədlə 1897-ci il mayın 26-da yeni bir qanun verildi. Bu qanuna görə, 1887-ci il 2 iyun qanunu nəşr olunmamışdan qabaq mövcud olan mərzləşdirmə qaydasını bərpa etməyə imkan verildi, bundan sonra isə torpaq quruluşu haqqında əsasnamə layihəsinin tərtib edilməsinə başlanıldı (3, c.255).

1897-ci il 26 may qanununa görə icmanın bilavasitə istifadəsində olan torpaqlar həmin kənddə yaşayan dövlət kəndliləri üçün müəyyən edilmiş normadan artıq olduqda belə bu torpaqlardan kəsb götürmək qadağan olunurdu. Beləliklə, torpaqların kənd icmalarının və ayrı-ayrı ailələrin ixtiyarını keçməsi üçün müəyyən şərait yarandı.

Mərzləşdirmə işi dövlət kəndlilərinin onsuz da ağır olan vəziyyətini daha da pisləşdirdi. Belə ki, kəndlilərin istifadəsində olan sahələr əkin üçün yararlı olmayan lazımsız torpaqlar hesabına genişləndirilərək, onlardan artıq vergilər alınır. Məsələn, mərzləşdirmə işi başa çatdırılmış olan Quba qəza-

sının Qrız kəndi əhalisi 1901-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən 4000 manat artıq vergi verməyə məcbur edilmişdi. Digər tərəfdən isə kəndlilər nadellərin planını almaq üçün çoxlu pul verməli idilər. Məsələn, qeyd etdiyimiz Qrız kəndi əhalisi planın surətini almaq üçün bir dəfəlik 707 manat 90 qəpik pul vermişdi və 20 il müddətində hər il 707 manat 90 qəpik "pay torpaqlarının mərzləşdirilməsi üçün" pul verməli idi (14, 231).

1900-cü il mayın 1-də "Zaqafqaziya ölkəsində dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu haqda" verilmiş qanun 1897-ci il 26 may tarixli qanunu bir daha təsdiq etdi. Qanunla dövlət kəndlilərinin kənd icmalarına çoxdan bəri onların istifadəsində olub heç bir münaqişə doğurmayan torpaqların verilməsi müəyyənləşdirilir və eyni zamanda qeyd edilirdi ki, "kənd icması yığıncaqlarına, yığıncaqda səs hüququ olan ailə başçılarından üçdə iki hissəsinin razılığı ilə torpaqlardan icma qaydası ilə istifadə etməyi həyətiani istifadə ilə (nəsli) əvəz etməyə icazə verir" (5, 191-192).

Ümumən 1900-cü il qanunu ilə torpaqları dövlət kəndliləri arasında bərabər surətdə bölməyin lazım olduğu haqda yürüdülmən fikirlər alt-üst edildi və icma torpaq mülkiyyətinə sarsıdıcı zərbə endirildi. Həmin qanunun 14-cü maddəsinin tələblərindən irələi gələrək hazırlanan «Zaqafqaziyanın beş quberniyasında torpaq nadellərini müəyyənləşdirmək və torpaq quruluşu işi aparmağı müəyyən etmək qaydası haqqında» əsasnamə lahiyəsi 1903-cü il aprelin 21-də təsdiq olundu. Lakin bu əsasnamə 1900-cü il 1 may tarixli qanunun ruhuna o qədər də uyğun gəlmirdi. Belə ki, əgər 1900-cü il qanununda pay torpaqlarını kənd icmalarına təhkim etmək üçün plan və aktları tərtib edərkən, bu torpaqların sərhəddini onun faktik istifadə olunması ilə müəyyənləşdirmək nəzərdə tutulurdusa, 1903-cü il 21 aprel əsasnaməsilə bu iş xeyli mürəkkəbləşdirilirdi. Bu əsasnaməyə görə pay torpaqlarının layihəsini hazırlamaq, onu torpaq quruluşu komissiyalarında müzakirə və təsdiq etmək lazım idi. Bundan sonra kənd icmasının torpaq payının sərhəddi müəyyənləşdirilmiş hesab olunurdu (3, 299).

Torpaq quruluşu işinin belə mürəkkəbləşdirilməsi kənd icmaları torpaqlarının sərhəddini müəyyənləşdirməyi xeyli ləngitdi. Belə ki, Azərbaycanın Yelizavetpol quberniyası üzrə 1903-cü illə 1914-cü il arasında olan 11 il müddətində yalnız 103 kənddə torpaq quruluşu işi başa çatdırılmış, 205 kənd üzrə pay torpaqlarının layihəsi torpaq quruluşu komissiyasında müzakirə olunmuş, 230 kənd üzrə pay torpaqlarının layihəsi tərtib olunmuşdu. 545 kənddə torpaq quruluşu işinə başlanılmamışdı. Quberniyanın Zərgəzur və Qaryagin qəzalarında torpaq quruluşu işinə başlanılmamışdı (14, 230). Xəzinə torpaqlarının dövrü surətdə bölüşdürülməsinin, demək olar ki, aradan çıxması, çarizmin islahatları və başqa səbəblər üzündən bu torpaqların bir qrup varlı kəndlilərin əlində toplanması prosesi sürətlənir, əsas kəndli kütəsi isə torpaq payını itirirdi.

Beləliklə, tədqiq etdiyimiz dövrdə, xəzinə torpaqlarının dövrü surətdə bölüşdürülməsinin, demək olar ki, aradan çıxması, çarizmin islahatları və başqa səbəblər üzündən bu torpaqların bir qrup varlı kəndlilərin əlində toplanması prosesi sürətlənir, əsas kəndli kütləsi isə torpaq payını itirirdi.

XIX əsrin 70-90-cı illərində Azərbaycanda dövlət torpaqlarının kənd təsərrüfatı məqsədilə icarəyə verilməsi hərracla həyata keçirilirdi. Lakin müasir dövrə qədər dövlət torpaqlarının kənd təsərrüfatı məqsədilə hərracla icarəyə verilməsi, onun şərtləri, bu icarənin xarakteri elmi ədəbiyyatda özünün geniş əksini tapmamışdır. Halbuki, bu məsələnin tədqiqi XIX əsrin 70-90-cı illərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatında kapitalist münasibətlərinin inkişafı probleminin öyrənilməsi işinə böyük kömək göstərmiş olardı. Məhz buna görə də bu sahədə mövcud olan boşluğu aradan qaldırmaq məqsədilə biz dövlət torpaqlarının hərracla icarəyə verilməsi məsələsinin tədqiqinə bu işdə qısa da olsa müraciət etməyi vacib hesab edirik.

Məlum olduğu kimi xəzinənin ixtiyarında olan torpaqların kiçik bir hissəsi pay torpağı şəklində dövlət kəndlilərinin istifadəsində, digər daha böyük hissəsi isə bilavasitə dövlətin ixtiyarında idi. M.Ə.İsmayılovun qeyd etdiyi kimi rəsmi dövlət sənədlərində həmin torpaqlar “töycü maddələri” adlanırdı (5, 60). Bilavasitə dövlətin ixtiyarında olan həmin torpaq sahələrini çar hökuməti açıq şəkildə hərracla kəndlilərə, kəndli birliklərinə və icmalarına icarəyə verirdi. Adətən kənd təsərrüfatı məqsədilə hərracla əkinə yararlı torpaq sahələri, bağlar, otlaq, yaylaq və qışlaqlar icarəyə götürülürdü.

Hakimiyyət təmsilçiləri Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında olduğu kimi Zaqafqaziyada da, o cümlədən Azərbaycanda da dövlət torpaqlarının kənd təsərrüfatı məqsədilə hərracla icarəyə verilməsini imperator tərəfindən təsdiq edilmiş ümumi qanuna əsasən həyata keçirirdi. Bu qanunlar “Töycü hissəsi üzrə xüsusi qərarlar toplusu” (29, 78) adı altında vahid qanunlar məcmuəsində toplanmışdır. Həmin qanunlar məcmuəsində dövlət torpaqlarının kənd təsərrüfatı məqsədilə hərracla icarəyə verilməsi qaydaları, şərtləri və s. xüsusi paraqraflarda öz geniş əksini tapmışdır. Adi halda kənd təsərrüfatı məqsədilə torpaqlar bir və ya bir neçə əkin ilinə icarəyə verilirdi. Lakin üçnövbəli əkin sistemində torpaqların 6 il müddətinə icarəyə verilməsi əlverişli hesab olunurdu. Bu baxımdan da hərracla torpaqlar əksəriyyət hallarda 6 il müddətində icarəyə götürülürdü. Daha mənfəətli icarə şərtlərində bu müddətin 9-12 ilə qədər artırılı bilməsi nəzərdə tutulurdu.

Ümumi qaydaya əsasən icarənin müddətini 36 ilə qədər də uzatmaq olar. Lakin torpaq 12 ildən yuxarı müddətə icarəyə götürüldükdə bu sahə ilə məşğul olan baş idarənin razılığı olmalı idi. Əkinçilik məqsədilə torpaq icarəyə götürüldükdə bağlanan müqavilədə icarədarın torpaqdan istifadə hüquqları və onun riayət etməli olduğu bir sıra şərtlər təfəsilatı ilə öz əksini tapmalı idi. Əgər icarədar üzürlü və ya üzürsüz səbəbdən qoyulmuş əkin

qaydalarından kənara çıxırdısa hər bir desyatin torpaq sahəsi üçün təxminən 6 manat artıq pul (cərimə) verməli idi. Adətən cərimənin miqdarı əkinə yararlı olan torpaq sahəsinin hər desyatınının icarə haqqından üç dəfə çox olmalı idi.

Məcəmünün 55-ci paragrafında göstərilirdi ki, çalışmaq lazımdır ki, icarəyə götürülən torpaq sahəsindən icarədarlar bilavasitə özləri istifadə etsinlər, onu öz əmək və kapitalları ilə becərsinlər və ümumiyyətlə, qanunlarda nəzərdə tutulmuş qaydalardan kənara çıxmasınlar. Bu paragrafa aid olan xüsusi qeyddə göstərilirdi ki, əgər belə icarədarlar icarəyə götürdüüyü torpağın üçdə bir hissəsinə qədərini başqa şəxsə subicarəyə verərdisə qanunu pozmuş hesab edilmirdi və o, hərracsız olaraq sazişlə torpaq icarəyə götürmək hüququna malik idi. Göründüyü kimi 55-ci paragrafa əlavə edilmiş olan bu qeydin özü qanunun pozulmasına şərait yaradırdı. Çünki, əgər icarədar icarəyə götürdüüyü torpağın müəyyən bir hissəsini başqasına subicarəyə verirdisə, onda heç şübhəsiz ki həmin torpaqda özü təsərrüfat qurmur, ondan bilavasitə özü istifadə etmir: onu öz əmək və kapitalı ilə becərmirdi. Həm də icarədar torpağı subicarəyə həmişə xəzinəyə ödədiyi icarə haqqından qat-qat baha qiymətə (əks təqdirdə buna onun marağı olmazdı) verirdi (7, 64).

Qanunun 95-ci paragrafında xüsusi olaraq göstərilirdi ki, icarədar icarəyə götürdüüyü torpağı başqa şəxsə, ancaq bu işlə məşğul olan baş idarənin razılığı və həm də yalnız özü icarəyə götürdüüyü şərtlərlə verə bilərdi. Bundan əlavə icarədar öz istifadəsində olduğu müddətdə bağlanmış olan müqavilədə nəzərdə tutulan bütün şərtləri yerinə yetirməli idi (7, 64).

Hərracla torpaq icarəsi ilə əlaqədar olaraq xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir məsələni qeyd etmək lazımdır. Məsələ burasındadır ki, əksəriyyət hallarda icarə torpaqlarına böyük ehtiyac hiss edən kəndli kütlələri hərracla icarəyə verilən dövlət torpaqlarını birbaşa dövlətdən icarəyə götürə bilmirdilər. Hərraca qoyulmuş dövlət torpaqlarını kənd qolçomaqları, şəhərlərdə – qəza mərkəzlərində yaşayan xüsusi varlı şəxslər, kəndli birlikləri və icmaları icarəyə götürürdülər. Hərracla icarəyə verilən dövlət torpaqlarının kəndli birlikləri və icmaları tərəfindən icarəyə götürülməsi bu icarənin sahibkarlıq, kapitalist xarakterini qətiyyənlə dəyişdirmirdi. Belə ki, çox zaman kəndli birliyinə daxil olan qolçomaqlar torpağı birbaşa dövlətdən icarəyə götürür, sonra da onu birliyin başqa üzvləri arasında bölüşdürürdü (3, 299). Əksəriyyət hallarda torpağı bilavasitə dövlətdən icarəyə götürən şəxs birliyin başqa üzvlərindən dövlətə ödədiyindən xeyli artıq icarə haqqı alırdı. Kəndli birlikləri və icmaları tərəfindən icarəyə götürülmüş torpaqlarda heç bir zaman birgə təsərrüfat yaradılmırdı (26, 259-261).

Hərracla torpaq icarəsi XIX əsrin 70-90-cı illərində icarənin sahibkarlıq, kapitalist xarakterini qabarıq surətdə bürüzə verirdi. Belə ki, bu icarə zamanı kəndli heyətinin varlılığı, imkanlılığı hər şeyi həll edirdi. Elə buna

görə də hərracla torpaq icarəsində kəndin varlı təbəqələri, qolçomaqlar, ayrı-ayrı varlı şəxslər əsas rol oynayırdılar.

1912-ci ilin 20 dekabrında verilmiş «Cənubi Qafqaz quberniyalarında pay torpaqlarının məcburi surətdə satın alınması haqqında» qanunda torpaq münasibətləri ilə bağlı çoxsaylı normalar cəmləşmişdi. Bu qanunla həyata keçirilməsinə başlanılan aqrar islahat kəndlilərin onlara ayrılmış torpaq sahələrini xəzinənin hesabına satın almalarını nəzərdə tuturdu. Zaqatala dairəsində isə həmin islahat 1913-cü il iyulun 7-də verilən qanunla həyata keçirilməyə başlanmışdı. Qanunun həyata keçirilməsi münisif şöələrinə, vergi müfəttişlərinə, kəndli məsələləri üzrə quberniya idarələrinə, quberniya mərz işləri idarəsinə, yerli xəzinələrə və s. idarə və məmurlara həvalə edilmişdi. Mülkədarlar, bəylər torpaq üçün ödənc (vıkup) pulunu dövlət xəzinəsindən almalı, xəzinə isə həmin məbləği müəyyən olunmuş müddətdə – 28-56 il ərzində kəndlilərdən toplamalı idi. Bakı və Gəncə quberniyalarında ümumi qiyməti 10,3 milyon rubl olan pay torpağı üçün kəndlilər xəzinəyə faizi ilə birlikdə 21 milyon rubl pul ödəməli idilər. 1912-ci il 20 dekabr qanunu ilə birlikdə tərtib olunmuş «Qaydalar»a görə kəndlilər ancaq torpaq nizamnaməsində sahəsi gözəyari təyin edilmiş pay torpağını vıkup edə bilərdilər. Torpaq nizamnaməsində göstərilmiş bütün növ torpaqlar keyfiyyətindən asılı olmayaraq kəndlilərin xüsusi mülkiyyətinə keçməli idi. İlk hesablama siyahıları torpaq nizamnaməsi əsasında tərtib edildiyindən, pay torpağı üçün vıkup pulunun hesablanması təxmini xarakter daşıyırdı. Buna görə də 1912-ci il 20 dekabr qanununun həyata keçirilməsi dövründə bəzi mülklərdə mübahisələr meydana çıxır, tərəflər pay torpağının ölçülməsini tələb edirdilər (3, 300).

Pay torpağının ölçülməsində daha çox mülkədarlar maraqlı idilər. Belə ki, Qanunun verilməsindən əvvəl torpaq nizamnaməsində gözəyari müəyyən edilmiş pay torpaqlarının sahəsinin artıq olmasının mülkədar üçün bir o qədər əhəmiyyəti yox idi. Ona görə ki, pay torpağı mülkədara məxsus olduğundan kəndli hasil etdiyi məhsulun $\frac{1}{10}$ hissəsini ona verməli idi. Beləliklə, sahibkari torpağın sahəsi deyil, məhsulun miqdarı maraqlandırır. Lakin qanun verildikdən sonra vəziyyət dəyişilmişdi. Pay torpağı kəndlinin xüsusi mülkiyyətinə keçdiyindən, kəndli ilə mülkədar arasında münasibət tamamilə kəsilmişdi. Torpaq nizamnaməsində gözəyari müəyyən edilmiş pay torpağının kəndliyə verilməsi artıq mülkədari qane edə bilməzdi. Buna görə də pay torpağının ölçülməsi haqqında tələb əsasən mülkədarlar tərəfindən verilirdi (3, 300-301).

1912-1913-cü illərin aqrar qanunları kənddə sosial təbəqələşməni daha da sürətləndirdi, kəndlilərin bir qismi varlanmış, digər qismi isə müflisləşmişdi. Pay torpaqlarının ölçülməsi zamanı yaranan narazılıqlar, eləcə də sudan, meşə torpaqlarından istifadə ilə bağlı yaranan mübahisələr çoxlu

sayda məhkəmə prosesləri ilə, habelə özbaşına mühakimə və cəzalandırılmalarla müşayiət olunurdu.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələləri ümumiləşdirməklə belə qənaətə gəlmək olar ki, aqrar sferada və kəndlilərin hüquqi vəziyyətinə dair həyata keçirilən islahatlar özündən əvvəlki dövrlərdə bu sahədə mövcud olmuş qaydalara müəyyən mənada nizam gətirmiş oldu. İslahatların ilkin mərhələsində Rusiya imperiyasının hakim dairələrinin uçqarlarda keçirdiyi siyasətin nəticəsi olaraq Azərbaycanda torpaq münasibətləri sferasında toplanılan müsbət təcrübə kənara atılmışdı. Bu da geniş əhali kütlələrinin böyük narazılığına gətirib çıxarmış və nəticədə hakimiyyət dairələrini aqrar sferada, eləcə də kəndlilərin hüquqi statusu ilə bağlı bir sıra yeni qanunlar qəbul etməyə və islahatlar keçirməyə vadar etmişdi.

XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində kəndlilərin statusu və torpaq quruluşu ilə bağlı qəbul edilən silsilə qanunların mahiyyətinə nüfuz etdikdə aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar: 1) İmperiyanın hakim dairələri torpaq islahatını həyata keçirərkən, ilk növbədə hakimiyyətin maraqlarından çıxış etməklə, yerli feodallara arxalamağı zəruri hesab etmiş və əvvəllər sənədləşdirilməyən torpaq sahələrini onların mülkiyyəti kimi tanımaq qərarına gəlmişdi; 2) Rusiyada təhkimçilik hüququnun ləğv edilməsi Azərbaycan quberniyalarında da kəndlilərin feodallardan şəxsi asılılığının ləğvinə yönəlik tədbirlərin həyata keçirilməsinə rəvac vermiş oldu; 3) Mərkəzi quberniyalardan fərqli olaraq Azərbaycan quberniyalarındakı kəndlilərə münasibətdə ayrı-seçkiliyin yol verilməsi bu ərazilərdə məskunlaşan çoxsaylı müsəlman əhəlinin hüquqi vəziyyətindəki fərqlərə gətirib çıxarmışdı; 4) islahatlar kəndlilərin təbəqələşməsinə gücləndirdi və bu amil onları vahid bir sinif olmaq vəziyyətindən uzaqlaşdırdı; 5) Hakimiyyət dairələrinin sosial-iqtisadi sferada həyata keçirdiyi tədbirlər, xüsusən də kənd icmalarının torpaqdan istifadə qaydalarının tənzimlənməsi, torpaq sahələrinin mərzləşdirilməsinin həyata keçirilməsi, torpaq istifadəçilərinin ödəməli olduğu vergilərin və mükəlləfiyyətlərin həcminin dəqiqləşdirilməsi, torpaqların hərrac yolu ilə satın alınmasının hüquqi əsaslarının yaradılması kimi tədbirlər bir tərəfdən kəndlilərin hüquqi vəziyyətində və torpaq münasibətlərində dəyişiklərin baş verməsini, digər tərəfdən isə aqrar təsərrüfatın xarakterinin dəyişməsinə, formalaşmaqda olan burjuva münasibətlərinin kənd təsərrüfatına nüfuz etməsinə, iri torpaq sahiblərinin təsərrüfatlarında muzdlu əməyin tətbiqini, kənd təsərrüfatında xırda əmtəə və kapitalist ukladlarının formalaşmasını şərtləndirirdi.

Ümumilikdə, mahiyyət etibarilə bir-birilə sıx bağlı olan aqrar və kəndli islahatları kənddə kapitalist münasibətlərinin formalaşmasına təkan vermiş oldu. Müəyyən mədudiyətlərə baxmayaraq yeni dövrün tələblərini qismən də olsa əhatə edən həmin islahatlar mövcud şəraitin kapitalist münasibətlərinə yaxınlaşmasını təmin etdi. İslahatların natamamlığının və sonda

müvəffəqiyyətlə nəticələnməməsinin başlıca səbəblərindən biri isə islahatçıların özlərinin kəndlərdə əmtəə-pul münasibətlərinin necə tətbiq olunmasını, istehsalın artımını və kəndlilərin həyat səviyyəsinin təmin edilməsini şərtləndirən real iqtisadi siyasət məsələləri ilə bağlı aydın mövqelərinin də olmaması idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Əzizov T.Ə. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. - Bakı: Zaman, - 1997, - 256 s.
2. Hüseynov C.X. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda aqrar münasibətlərin tarixinə dair. - Bakı, - 1981.
3. İsmayılov X.C. Azərbaycanın hüquq tarixi. – Bakı: Elm və Təhsil, - 2015, - 572 s.
4. İsmayılov X.C. Azərbaycanda yerli özünüidarəetmənin normativ hüquqi əsasları (genezisi və təkamülü. – Bakı: Elm və Təhsil, - 2011, - 496 s.
5. İsmayılov M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. - Bakı, - 1960.
6. Gürcüstan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi (GRMDTA), - f.416, - siy.3, - iş 290.
7. Məmmədova L.L. Hərracla torpaq icarəsi məsələsinə dair (XIX əsrin 70 –90-cı illəri). Elmi əsərlərin tematik məcmuəsində. - Bakı, - 1981.
8. Musayev M.Ə. XIX əsrdə Bakı şəhərinin ticarəti. - Bakı, - 1962.
9. XIX əsrdə Azərbaycanın aqrar quruluşu (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). S.S.Əliyarovun və baş. redak. ilə. - Bakı, - 1988.
10. XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). - Bakı, - 1981.
11. Talıbzadə İ.A. Azərbaycanda 1912-ci il islahatı. - Bakı, - 1965.
12. Vəlili M.N. Azərbaycan. Coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat. - Bakı, - 1921 (1993).
13. Антология памятников права народов Кавказа. Правовые памятники Азербайджана (1901-1918 гг.). Учебное пособие. (Меликова М.Ф., Исмаилов Х.Дж. и др.) - Ростов-на-Дону: Альтаир, - 2015, - Т.17, - 544 с.; - Ростов-на-Дону: Альтаир, - 2017, - Т.18. (1901-1918 гг.), - 480 с.
14. Авалиани С.Л. Крестьянский вопрос в Закавказье, в 4-х т., Т. 3. Поселянская реформа и реформа сословно-поземельных отношений в мусульманских провинциях. – Одесса: Техник, - 1914, - 180 с.
15. Алескерев Я.И. Землевладение и землепользование во владельческой деревне Азербайджана в пореформенный период. - Баку, - 1982.
16. Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссией (АКАК). Архив Главного Управления наместника Кавказского, т.т.I-XII, под ред. А.П.Берже, - Тифлис, - 1866-1904.
17. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Полное собрание публицистических сочинений, т.I, - СПб., 1904 (Баку, 1990).
18. Гасанов И.М., Эфендиев М.М. История крестьянства Азербайджана в I половине XIX в. Azərbaycan MEA-nın Tarix İnstitutunun elmi arxivi, inv.6522.
19. Гасанов И.М. Частновладельческие крестьяне в Азербайджане первой половины XIX в. - Баку, - 1957, - 235 с.
20. Евангулов Г.Г. Местная реформа на Кавказе, СПб., 1914.
21. Евецкий О. Статистическое описание Кавказского края. - Тифлис, - 1835.
22. Исмаилов М.А. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX – начале XX вв. - Баку, - 1964.

23. История государства и права народов Кавказа. Учебник. (Шапсугов Д.Ю., Кокин А.Д., Исмаилов Х.Д. и др.). - Ростов на-Дону, 2020, - ч. I, - 708 с.
24. Ковалевский М.М. Сельская община в Закавказье. – «Юридический вестник», 1889, т. II, кн. 2 и 3.
25. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20 – 60-х гг. XIX в. Под редакцией И.П. Петрушевского, ч. 1-2. - Москва-Ленинград, - 1936-1937.
26. Марков Ф.Т. Казенные оброчные статьи и свободные земли Закавказья. В кн.: Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.5, ч.2. - Тифлис, - 1888, - 349 с.
27. Полное собрание законов Российской империи. 2-е изд., - 1847, - № 20672.
28. Отчет по главному управлению наместника Кавказского за 1862-1872 гг. - Тифлис, - 1873.
29. Сегаль И.Л. Крестьянское землевладение в Закавказье. - Тифлис: тип. К.П.Козловского, VIII, - 1912, - 154 с.

**ПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ И
КРЕСТЬЯНСКИХ РЕФОРМ, ПРОВЕДЕННЫХ
В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ
В ПЕРИОД ВЛАДЫЧЕСТВА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ**

Х.Дж.ИСМАЙЛОВ

РЕЗЮМЕ

Изучение и исследование реформаторских изменений в социально-экономической жизни Северного Азербайджана после российской оккупации весьма актуально и важно с точки зрения углубленного взгляда на характер процессов, происходящих в этой сфере сегодня. В статье раскрывается специфика аграрной политики и крестьянских реформ, проводившихся в Азербайджане в XIX веке с первых дней господства Российской империи в процессе реформирования различных сфер общественно-политической, экономической и правовой жизни общества. Основная цель изучения проблемы - обратить внимание не только на существующие источники, а также на множество архивных материалов, сделать обобщения и выводы с учетом предыдущих историко-правовых подходов к данной проблеме.

Ключевые слова: аграрная политика, крестьянские реформы, правовые акты, административная и правовая система, положение о землеустройстве крестьян, мировой посредник, размежевание земель, аукционный порядок аренды земли, отмена личной зависимости.

LEGAL CHARACTERISTICS OF AGRARIAN POLICY AND PEASANT REFORMS CARRIED OUT IN NORTHERN AZERBAIJAN DURING THE REIGN OF THE RUSSIAN EMPIRE

Kh.J.ISMAYILOV

SUMMARY

The study and research of reformist changes in the socio-economic life of Northern Azerbaijan after the Russian occupation is very relevant and important from the point of view of an in-depth look at the nature of the processes taking place in this area today. The article reveals the specifics of the agrarian policy and peasant reforms carried out in Azerbaijan from the first days of the domination of the Russian Empire in the process of reforming various spheres of the socio-political, economic and legal life of the society of that time. The main purpose of studying the problem is to pay attention not only to existing sources, but also to a lot of archival materials, to draw generalizations and conclusions, taking into account previous historical and legal approaches to this problem.

Key words: agrarian policy, peasant reforms, legal acts, administrative and legal system, Regulations on land management of peasants, mediator, land demarcation, land lease auction procedure, abolition of personal dependence.